

ЛЕСЯ ХРАТЛИВА

У ТЕМРЯВІ

НАРИСИ

Видавництво Миколи Денисюка

Lesia Chraplywa

IN THE DARKNESS

SKETCHES

Леся Храплива

У ТЕМРЯВІ

НАРИСИ

diasporiana.org.ua

Mykola Denysiuk Publishing Co.

Chicago

1959

Видавництво Миколи Денисюка

Чикаго

1959

Всі права застережені

**„Світло в темряві світило
і темрява не огорнула його”.
Євангелія св. Івана**

**Обкладинка роботи
Марії Гарасовської-Дачишини**

Тираж 2,000 прим.

**Copyright 1959
By Mykola Denysiuk Publishing Co.**

Леся Храплива

У ТЕМРЯВІ

Розжарений гніт ще раз спалахнув зіркою і розплився у вогкій темряві. Очі всіх жадібно слідкували за тим світлом аж до останньої хвилини. То ді — ще тільки маленький шелест. Це Оксана халпалася коріння, що виставало із стін землянки, щоб дібратися до свого кутка з пеньком, замість стільця. А тоді стало тихо... Кожний потонув у своїх думках.

Оксана наслухувала: кап-кап... Це вода; на дворі, мабуть, дощ. Перший весняний. Після нього сніг лочорніє, із землі викільчаться перші підсніжники. І пухнаті бруньки будуть вдихувати сонце та легіт. Скінчаться турботи, що накривка на вході землянки примерзне і годі буде дістатися на поверхню. Кап-кап-кап... Це холодна вода. А так — тихо. Лиш вчуваються кроки. Це ж може Івась повертається із села. Хай би вже з харчами чи без. Вже кілька годин, як вийшов. Івась — єдина охорона їх санітарного пункту!

Десь поза обрієм її думок грає пристрасно музика і виблискує шампан у хрустальних чашах...

Івась добре замаскував вхід дерниною, коли відходив... Але чому в розбитому громом дубі, на визначеному місці, найшли наказ лікареві та санітарові — несподівано відійти? Де обіцяна зміна? Очі її хворих глядять на неї з таким нестерпним питанням... Ранком розділила рештки запліснілого сухаря. Повагом стікає вода: кап... кап... кап.

Десь поза границями її свідомости цвітуть орхідеї і дівчата в золотих кучерях плывуть у радісному танку.

Добре, що ще хоч впевнилася, поки була свічка, що вода має відплив, що не залле землянки...

Кроки? Ні, лиш вчувається. Це нерівний віддих хворих. А кроки можуть теж означати брудні шинелі, цівки наганів і погасле, як полум'я свічки, життя... Темрява, як ось тепер, безпросвітня, холодна, все далі і далі — без кінця...

**
*

— Оксано-доню!

— Що, прошу отця?

— Ви не спите?

— Ні, отче. Подати вам щось? (І що тут можна подати?)

— Ні, дякую... Хотів лиш спитати: як думаєте, де вони тепер?

— Хто саме?

— Вони, мої сини! Чотирьох було. Як літом приїздили зі Львова додому, то все з друзями... Цілими ночами гупорили в березовій альтанці під каштанами. А я ходив із часословом доріжкою поміж малинником та молився за них...

Зійшлися господарі на ганку, обвитому диким вином. І сказали:

— Отче, а якби так нам читальню збудувати?

А я кажу:

— Боже, благослови на добре діло!

І взялися за роботу; мої сини перші! В них були руки білі, до праці незвичні. Самі вони копали землю, цеглу носили. Я з ганку дивився... А то час гарячий був, самі жнива! У вечорі дружина просила всіх робітників до нас на вечерю... І ось я посвятив читальню. Сини мої привозили книжки зі Львова. Столяр Федько мусів був доставляти все нові полиці на них. Сцену там поставили, хор організували, вистави давали... А під сценою держали зброю. Я добре знав!

У неділю мої сини, всі чотири, як соколи, стояли за престолом. А я в розпучі Богу молився, щоб вороги не нашли зброї...

(Кроки? Ні, тихо...)

Прийшов час — і взяли мої сини зброю, а я пішов за ними... Мама за нас усіх життям заплатила... І де вони тепер? І що з ними? Скажіть, Оксанко?

— Моліться, отче! Кому ж, як не вам, найкраще

знати, що без волі Божої ніщо на світі не діється?
Дасть Бог — і ще побачите своїх сиців.

— Дасть Бог, дитино... Ко Богородиці приліжно нині притецім грішній і смиренній...

Одноманітно капає вода — і тихо...

**

— Сестро Оксано!

— Що, Оресте?

— Де мій паган? Дайте мені!

— Ось тут у вас під головою! (Під подушкою з моху та з старого мішка).

— Покладіть так, щоб я міг дістати рукою! А у нашому набої є?

— Є доволі, і вам можу дати, якщо б треба, але це зайве. Нам тут нічого тривожитися... (На курсі ж підкреслювали: хворим треба спокою!)

— Не думайте, Оксано, я не боюся! Я тільки хотів би, щоб прийшли сюди, коли я вже до них вийти не можу! Хто знає, чи колись ще могтиму піти в бій... А так би хотілося! Ще хоч одного, хоч двох! Ще поки хоч ліва рука ціла... Поки зможу вдержати нагана... А там — я в неволю і так не піду!

— Тихше, Оресте! Бачите, що отець молиться... (Івась казав, що трохи піднесеш голос, і на землі чути кожнісіньке слово!) То ж лікар казав, що ще тиждень-два і встанете... Підете в бій і всім їм!...

— Піду, напевно піду, щоб лиш сила!

Мовчанка. Вітер термосить верховіттям голих дерев там, на землі. Ритмічно падають краплі води, і кожний снує свої думки...

**

— Оксано-друже!

— Що, поете?

— Ой, давить! Поможіть відкинути камінь!

— Який камінь?

— Важкий, важкий... Дихати не дає... Так темно і вхід закритий... Хіба ж вам це не нагадує...

— Так, мені нагадує це катакомби, початок світла із темряви...

Я знаю, Оксанко, я знаю! Я ж не про нас тут, не про те, що буде з нами... Я хочу поглянути в майбутнє, а на дорозі незрушимий камінь... Придавлює все... Одна велика незагоєна рана від Сяну до Кавказу, одне роздерте болем серце, викривлене одчаєм лице, затиснені в безсилі гніві п'ястуки...

— Цей гнів не безсильний, поете!

— Це я теж знаю! Знаю, що все колись зміниться, і ми переживемо тріумф... Але що станеться з тими, роздертими болем серцями? Хіба ж кривда не залишиться в них? Не залишиться по-вік червоною плямою у свідомості народу, не буде ранитися і здержувати всі пориви, всі задуми? За-

багато, забагато того болю! Роздавить він серця важким каменем!

— Пождіть, ви пам'ятаєте Мадонну Рафаеля?

— Мадонну Сикстину? Хіба ж можна згадувати її тут, її повну світла та неземної краси?

— А чи знаєте, поете, як Рафаель малював її? (Кроки!? Ні, тихо...) Він приглядався до багатьох матерей, земних матерей. Все, що знайшов найкращого в кожній з них, укладав у свою Мадонну. І вийшов твір, що променіє надземним сяйвом...

— Але що ви хочете сказати?

— Що з викривлених болем облич, із роздертих сердець візьме майбутній мистець усе велике. Оце все, що туга за ним спричинила цей біль, що недостача його була нестерпна на оце велике, що бажання його казало йти на найжахливіші навіть муки. І постане твір найкращий із усіх земних і з небесною усмішкою стане на порозі нового Відродження... Розумієте?

— Та щоб створити Сикстину, треба було не лиш матерей, а й Рафаелевого генія... Щоб віднайшов величне та передав його світові... А хіба ж знайдеться геній на руїні, на духовій руїні?

(Тужливо-рівномірно скапує вода...)

— Генія не шукати, бо він завжди був і в свій час оживе. Той, що під брязкіт бусурменських кайданів вичаровував окримену пісню, той, що під свист ворожого нагая вмів вливати красу в усе,

чого лиш торкнулася його рука. Це він з глибини одчаю створить величне, із земного болю — осяйну небесну усмішку, із темряви — світло, що засвітить на розпутті сторіч та країн...

**

Кроки? Вчуваються?... Ні, ні... Івась? Господи!

— Обискать, товариш командир?

— Да, они должны здесь бить!

Кроки гупають понад самою їх головою...

— Царице моя преблагая, надеждо моя Богородице...

— Оксано, мойого нагана!

— О, Мадонно Рафаеля...

**

А завтра із вогкої землі виглянуть перші підсніжники...

ДЗВОНИ

Бричка рвучко заторохкотіла, аж Циган із тієї несподіванки відскочив убік. І тільки тому, щоб ніхто на подвір'ї не повірив у його соромний відступ, він кинув наздогін кілька непереконливих „гав-гав” та й знеохочений пішов до буди.

Отець Володимир стояв на ганку. Слова крайсгавптмана гули вперто в голові:

— З вашого села майже не дістаємо контингентів. Людей, призначених на роботи до Райху, не можемо доловитися. Не думайте мені перечити: я знаю! Ваше село — центр усякого опору...

— Я міг би й не говорити з вами, пане пароху, я міг би просто прислати відділи СД. І я це зроблю, як лиш завважу ще хоч найменші прояви. Але ж ви людина культурна. Колишній старшина австрійської армії. Я міг би майже сказати: європеець. Ви можете вияснити своїм людям, що йде боротьба за хліб для Європи, і що ми мусимо мати хліб за вся-

ку ціну. Ми не сміємо лякатися навіть найбільших жертв...

Отець слухав. Із стіни гляділа пропам'ятна грамота „Просвіти” і мозаїковий хрест із Єрусалиму. Мирно дрімали полинялі вишивки, робота працюючих рук покійної.

Слухав і мовчав. Міг був сказати дуже багато. Того, що він так добре знав, а чого крайсгавптман не міг добачити. Мовчав і дивився на витерті вилоти своєї папістики.

Ще добре не вляглася курява за бричкою, як Марта висунула голову з кухні:

— Прошу отця, там до отця люди... Можна пустити до канцелярії?

Старався повернутися до канцелярії зовсім спокійний. Може христити, може на заповіді, а може до хворого?

Але ж не міг не злякатися: за столиком стояло їх трьох, і сліпий міг був пізнати, в котрій кишені в котрого пістоля.

— Слава Ісусу Христу!

Хотіли поклонитися, але голови не звикли схилитися.

Не вспів навіть відповісти на привіт:

— Бійтеся Бога, хлопці! Як можна так не вважати? То ж тількищо замкнулися ворота за крайсгавптманом!

-- Прошу не боятися, прошу отця! Ми з ним ще колись порахуємося!

— Він грозив карною експедицією!

— Хай радіє, що виїхав живий звідсіля. Ми дали наказ покищо не чіпати.

— Та ні, я лиш з уваги на вас... Зрештою, ви самі повинні краще знати. Сідайте, кажіть, що нового? Сіли.

Ілько почав.

— Ми якраз... Ми хотіли отця повідомити... Маємо вістки, що завтра мають забрати в нас дзвони...

— Хто? — спитав майже не доречі.

— Вони! Але не візьмуть!

Отцеві щось загупало у скронях.

— Хлопці, подумайте, що робите!

— Ми знаємо, що робимо!

— Вони мають наше село особливо на увазі. Крайсгавптман мені це виразно дав зрозуміти...

— Ми, отче, вам нічого за це не кажемо. Ми дуже добре розуміємо, що ви мусіли його прийняти. Власне це йде по лінії нашої тактики... Але наших дзвонів їм не дістати!

Тоді Дмитро закинув вперто від чола кучерявий чуб:

— Отче, ви нас вчили в школі: дзвони посвячені на славу Божу...

Дрібно мерехтів мозаїковий хрест. Отець усміх-

нувся. Дмитрусь видовбав був очі Пілсудському в читанці. А Михайло любив гостювати у саду директора школи, мазура. А Ілько... З ним була біда: затверду руку мав! І потім — вічно сидів по тюрмах...

Погляд у минуле привернув рівновагу.

— Я вас учив і радію, що ні перебування в дальших школах у місті, ні важкі переживання не стерли цієї науки з ваших душ! Але в цьому випадку ви брали б на себе відповідальність за долю цілого села. Знаєте ж, що німецька влада не жартує!

— Отче, ми тут влада! Були поляки — говорили, що хотіли, а село робило, що ми наказали! Були „товариші”, хотіли все на свій лад обернути, а ми пішли і створили їм по всіх містах Організацію. Є німці, а село платить нам контингенти! Бо вони всі десь там, а ми — ось тут! — і показав на долівку.

— Я був завжди з вами, хлопці, це ви знаєте...

— Отче, то ж ми на ваші руки склали присягу Українській Державі...

— Пам'ятаєте, отче?

— То ж лиш два роки тому!

— Як же не пам'ятати? Але чого ж вам вкінці треба від мене?

Найкремезніший підвівся:

— Отче, ми не боїмося нічого, і село не боїться нічого. Але дзвони — добро церковне, і ми... ми

не візьмемо його без вашого дозволу!

— Змилуйтеся, хлопці! Коли дізнаються, в першу чергу прийдуть мене питати!

— Тоді хіба ж ви могли знати? Міг же хтось просто дзвони вкрасти!

— Ви ж знаєте, мій духовний стан не дозволяє брехні!

Щось несамовите заклекотіло в очах:

— То скажіть, отче правду! Ми й так не боїмося!

Отець Володимир почув нараз, як щось розв'язується в його руках, у голові, в серці. Щось було досі міцно зв'язане і служило людям, як уміло. А тепер — він старий, він знесилився...

— Хлопці, я ж ваших батьків вінчав...

Понурили голови...

— Я вас усіх христив...

Закусили губи.

— Я вас учив по правді, по своєму сумлінні...

Чув, як дрижали, але не хотіли нічого показати по собі...

— А ви мене так знаєте?

Сонно бриніли мухи, і тужно глядів янгол із грамоти „Просвіти”...

А тоді Лько промовив:

— Отче, ми вам брехні на душу не покладемо!

— Ми все зробимо так, щоб ви не знали...

— Нехай на нас паде гріх: ми взяли дзвони!

Підійшли до нього. Заглядали в очі.

— Але наших дзвонів їм не дістати!

Похилилися до дрижачих рук, як колись, ще школярами. А він стояв поміж ними, сивий і знеможений, і не знав, що сказати...

Все було того вечора, як звичайно. Марта сварила на дівчат у кухні, і Миколин Павлусь дістав від отця гроші „на бомбони” в кооперативі.

І як щоднини, ішов отець Володимир із часословом у руках стежкою поміж порічковими кущами. А потім ланами, ланами... Спіли жита, й колосся, повне дзвону, нахилилося до його рук. Останні промені вечірнього сонця розбивалися об криси дзвонів; над усім стояла біла дзвіниця із трьома дзвонами. Впевнена, незрушена...

Тільки — не як щоднини, коли вже добре посіріло, зайшов над греблю понад ставом. Станув, оперся об спорохнявіле поруччя і дивився, як збігала вода по ослизливих дошках.

Проходили греблею люди. Хто з сапою, хто з граблями.

— Слава Ісусу Христу!

Від тих слів пахнуло спокоем... Знав же їх усіх від малих дітей.

А внизу, кругом озера стояли верболози. Згадав,

що чомусь так давно тут не бував! Казали: під самою греблею бездонна яма...

І вже знав певно: це тут! Від церкви недалеко.

— І хто ж знайде їх у намулі?

— Хто?

— Господи, хто?

Шуміла вода, й мовчали верболози.

Пролунав дзвін. Це паламар. Дає знак, що сторожа буде біля церкви всю ніч. Як щоночі... І в цю ніч добре доглядатиме перевозу дзвонів...

— Бам... бам... бам... спливало врочисто на село.

— Господи, хто?? І... коли?

Зараз паламар замкне церкву і віднесе на приходство ключі, ковані та важкі, як ключі Царства.

— Бамм... баммм — затихало аж під лісом.

**

Коли ранком надходив до церкви, похилилися білі хустини й сірі свитки. Жилаві руки були складені, як до молитви. На обгорілих лицах, в широко-відкритих очах, світилося щось нове.

А сирота - дзвіниця обкипала жалем по своїй утраті.

І що ближче підходив, то більше випростовувався. Щось нове піднімалося і в його чорній постаті. Щось міцно пов'язане, незмінне, як сірість свиток і білість хустин, із роду в рід...

Від гостинця вже курилася польова дорога. Їха-

ли вершники в одностроях барви холодної сталі.

Щось зойкнуло поміж білими хустинками й сірими свитками. Спустилися в землю очі, щоб вершники не побачили в них тайни. А він — немов ще виріс.

Копита з розгону поторощили куці далій під церквою, що садила покійна...

— Де дзвони, пси прокляті!?

— Я наказав забрати, я й відповідаю за них!

— Хто дозволив?

Отець Володимир згори глянув на розчервонілого, запіненого...

— Дзвони на славу Божу, а не на гармати для чужих!

На одну мить все замовкло. Тільки лани й порожня дзвіниця та широко розкриті очі сповнилися одним святковим голосом дзвонів.

ПІСНІ

Коли сходило над ланами сонце, один маленький промінчик заглядав крізь щілину в дошках у його комірку. Від того промінчика Петро будився. Підносився на лікті та виглядав крізь щілину. Там небо рожевіло сподіванням ранку, а жита шепотіли про невимовне.

Клав на собі широкий хрест та починав молитву:

„Пречиста Діво Маріє, Царице України і Опікунко славної УПА...”

Повторював ці слова сотні разів, а далі не міг... Не те, щоб не знав. Серце переливалося повнотою почувань, у свідомості вже й починали творитися слова для них. І тільки, коли вже хотів говорити, все чомусь розпливалось у безпросвітню сірість і щось здавлювало горло.

Тому навіть не хотів, навіть трохи боявся висловити те, що відчував. Тому вмовкав і жадібно

вслухувався у велич світанку. Але ж Пречиста і так чула його думки, на границі підсвідомого.

Такі були перші хвилини дня. Опісля чув, як за стіною в хаті вчителька Ліда вставала та збиралася в школу. І як пригадувала донечці Улянці, що треба зробити дома, коли її не буде.

Ждав, поки не пішла, а тоді з трудом виповзав із комірки. Тоді вже всі були в колгоспі і ніхто не бачив, як він перелазив поріг хати. І ніхто не знав, хто живе у вдови-вчительки.

Тільки ж тоді ранок був уже вилинялий та безтаємниць. Тоді вже не думав про ніщо інше, як тільки про те, як перехитрити нездарність своїх криво позростаних ніг. Гостра ринь на подвір'ї давила коліна, вбивалася боляче в долоні.

Заглиблений у почутті своєї безвартісности сидав, як звичайно, в куті хати біля порога. Далі цього кута не відважився піти ніколи. Та далі його ніколи й не просила господиня: худа, із недоладними пасмами жовтавого волосся, що при праці спадали на лице.

Сама пробивалася крізь життя із донечкою-п'ятиліткою, а він ще жив її хлібом.

Ах, як ранив його той чорний, гливкий хліб, що його залишала Ліда на лаві, так, щоб міг сягнути рукою з кута. Це була її ласкавість, а його... його... Так життя воліклося сірим павутинням і чув, що гасне з дня на день.

Дзеркало в хаті було високо на стіні, то ж не

бачив себе ніколи. І добре, що не бачив. Це тільки колись давно хтось пестив кучері, що вилися буйно над парубоцьким чолом. Хтось проводив ночі без сну, щоб у сні не забути його усмішки.

Швидко, немов би робив щось злого, з'їдав хліб. А тоді всією силою уяви старався вирватись із чотирикутника давно вже не білених стін. Деколи це вдавалося, і тоді образи зарисовувалися такі дійсні, хоч рукою їх торкай.

Ліс темний шумить над головами. Розвели хлопці багаття, сушать одержу, промоклу на дощі, чистять зброю.

— Гей, а хіба ж Петра немає поміж нами? Не буде наш Соловій співати?

— Наказ, друже командире! — струнчився.

А командир усміхався та гладив вус.

І Петро співав. А може й не Петро співав, а співало листя над головами, химерно покучерявлене, співала земля, вогка та пахуча, співало невтомно мерехтливе огнище... Петро ж тільки підходив до них покійно із своїми широко розкритими очима та повторював їх пісні за ними.

Це було святе діло! А друзі слухали, охоплюючи коліна руками. І коли підняв погляд на їх очі, то виспівував, що бачив у цих очах, а бачив багато!

То не Петро співав, співали вони всі його голосом.

А командир Чавун гладив вус та думав про щось, насунувши на очі мазепинку.

Ще не успівав випити всього хмелю спогадів, коли в хату вбігала Улянка.

— Вуйку Петрусю, поглянь, що в мене! — і підносила китичку маку.

— Гарний, гарний, Улянко.

— Я тобі принесла!

— Спасибі, дитино. Та тобі б його не торкатися.

— Чому? — Оченята заокруглювалися цікавістю, і мале присідало біля нього на долівку.

— Бо що маки, то кров. Коли текла, то червоні маки розцвітали.

— А чого текла?

— То большевики вбили когось за те, що українець.

— То я їх не люблю! — говорила з серцем.

Похмурнів...

— Не кажи нікому, Улянко, що тепер сказала!

— Ні Ксеньці?

— Ні Ксеньці!

— Ні Жені?

— Жені то вже ніяк!

— Ні Бровкові?

— Ні Бровкові; хтось може підслухати!

— Ні мамі?

Пригризав уста.

— Мама й самі знають, не треба.

Тоді замовкала на хвилинку.

— Вуйку Петрусю, я тобі щось скажу. Тільки ти теж нікому не кажи!

— Не скажу!

А тоді обіймала його шию та шептала просто в ухо:

— Коли виросту, то піду теж до УПА!

Хотілось гладити золоті косенята, але замість того заговорював, мов засоромлений:

— Добре, підеш, але тепер краще принеси води, час нам картоплю чистити, а то мама не матимуть обіду.

Улянка носила до хати по дві-три картоплини, начерпувала води з відра в миску, шукала ножа.

А він знов згадував:

... Мав уже обидві ноги поломані в багатьох місцях та лице чорне від болю, коли почув за вікнами „Слава"! Ще добре, що вспів сказати Чавунові:

— Командире, вони від мене... ні... ні слова!

І останній погляд впав на пов'язаних емведистів, що скреготали зубами.

А потім було темно в землянці і сестра з цілющими руками потішала, що хірург складе кості і він знов зможе рейдувати, висаджувати мости, робитиме, що схоче, бо світ буде відкритий!

Вже лежав на двох ізсунених разом столах у лісничівці і чув, як сестри перешіптувалися:

— Того етеру стільки, що мухи не прислав би!

— Цсс. Видержить: молодий, серце здорове.

А тоді наскочили червоні і хірург бльше не повернувся з бою.

Знов лежав у землянці, байдужий до цілого світу. А коли сестра підходила до його лежанки, не питав нічого, бо з її лиця неважко було вичитати правду.

Лежав, а серце давили невиспівані пісні. Співати ж не міг.

Аж прийшов командир Чавун відвідати ранених. Петра пізнав аж тоді, коли той схопив полу його шинелі. Пізнав та поспішно стер щось із ока.

— Ти підеш зо мною, Соловію!

— Я вже не вмю ходити, командире!

— В мене руки міцні, не журися! Візьму тебе у свою квартиру. Помагатимеш при циклостилї і... і будеш нам співати.

Не думаючи навіть про те, що робить, оббирав картоплину за картоплиною та кидав у миску. А картини стояли перед очима такі соняшні, що навіть наспівував:

Гей зі сходу, ой тай із заходу

Закурив пожарами світ;

Гей же ви, хлопці,

Дома не дрїмайте,

Гей, до УПА всі ідїть!

Улянка присувалася до нього та просила:

— Спївай ще, вуйку Петрусью!

В ту хвилину вмовкав та посилав її по дрова. Ні-

яково було старої співати, коли нові просилися на уста і завмирали в горлі.

А може правду казав той в окулярах, що то в криївці командира стукав цілими днями на машинці?

Почув раз якось, як Петро співав:

Ой ти, дівчино, мила чорнобрива,
В тебе очі, як терен!
Ой жди, дівчино,
До шлюбу підемо,
Як лиш ворогів проженем!...

Це Петро так навмисне співав командирові, коли на того находила туга.

А той в окулярах розпитував командира:

— І слова, і мелодію сам? Бачите, якби так хлопчина знав підстави композиції, поетики... Скільки ж таких талантів змарнується в нас! А потім: некультурний нарід...

І замовк, зажурився...

Петро мовчки крутив ручку циклостилю. Не до нього ж говорили, а він із своїми чотирма клясами сільської школи не так розумів, як прочував, що якби був учився...

А потім напад на криївку. І він знав, що могли вони всі тікати, бо все цінне вже давніше перенесли кудись. Але боронилися і не відступали, бо командир не хотів залишати Петра.

І Петро пів-лежав на моху під деревом біля вмираючого командира та наспівував:

Гей, гляньте хлопці, в полі поміж житом
Нам червоний мак розцвів...
Будемо стріляти, будемо рубати,
Будемо карати катів!...

Держав руку командира та чув, як вона холоне з хвилини на хвилину. Сльози текли йому по лиці, а він співав...

Другого дня після того, як поховали командира, підійшов до Петра чотовий Гармаш. Сів, не дивлячись на нього, та довго щось поправляв біля пістолі. Мнявся...

Петро йому допоміг:

— Я знаю, друже чотовий. Добийте!

Гармаш зжахнувся.

— Що ти, хлопче?

Він не зважав на це.

— А коли не хочете брати гріха на душу, позичте пістолю. О після собі знов її візьмете.

Тоді Гармаш розлютився:

— Слухай, Соловію, я забороняю тобі дурниці говорити! Ти наш друг-воєк і ми цінимо тебе за твої бойові заслуги. Але ж сам бачиш: життя повстанця тобі не під силу.

— Я ж вам казав, що я знаю. Я не хочу бути вам колодою при ногах.

Гармаш вдавав, що не чує.

— Ми порішили ще сьогодні віднести тебе в село. Там вчителька — наша. Помагатимеш дещо в

хаті. Самоозрозуміло, живеш далі нелегально. Ти згідний?

Випрямився, як тільки міг:

— Наказ, друже чотовий!

І дні попленталися, як сіре павутиння. Не співав, тільки чув, як щось у душі засновується непрохідною заслоною. По той бік залишилося світле й неповторне, а невиспівані пісні ставали в'ялі, мов напоєні отрутою...

Тоді стискав голову руками і шептав у розпуці:

„Пречиста Діво, Покрово... і Опікунко славної УПА...”

А про що він хотів просити, того ніколи не важився вимовити...

Лежав скорчений на берлозі у комірці та слухав пильно, як за стіною стукали важкі кроки, брязкала зброя. Як вчителька післала Улянку до сусідки по молоко і як хтось шипів, коли йому перев'язували рану. Чув, як розвели наново вогонь у печі, хоч був вечір. Спрагнено вслухувався в їх голоси. А вони сиділи десь там за столом, зосереджені, суворі, розглядали мапи, намічували пляни.

Курінний Неситий стрепенувся, коли хтось неждано обійняв його ноги зараз біля порога хати. Витягнув нагана та стояв гордий, стрункий, готовий у кожную хвилину ставити чоло небезпеці.

Лиш того не ждав, що почув:

— Друже, я ваш, я... упівець!

Рука Неситого застигла на язичку нагана.

— Подай кличку!

Легко було йому це сказати! Але як давно вже не мав Петро того таємного слова, що в'яже невидимими нитками із друзями, відкриває довір'я.

— Пречиста Діво, рятуй! — вибелькотів у розпуці.

У голосі курінного забриніло щось нове:

— Вставай, поговоримо!

— Я не можу встати. Я... емведисти поламали ноги на допиті!

Неситий нахилився та подав руку Петрові. Петро стиснув судорожно цю руку, як останній рятунок.

— Друже командире, я живу тут у комірці. Я чув вашу розмову. Вам треба розгромити їх спеціальну команду в сільраді. А тоді ви... Я чув усе.

Шептав пристрасно, поспішно, мов боявся, що його не схочуть далі слухати.

— Друже! одну гранату! Лиш однісіньку гранату... Я підновзу городами аж під самі вікна. І зблизька... Людей ваших шкода!

У найтемнішу ніч сколихнули землю страшним зривом невиспівані пісні. Петром вдарило об землю і він упав, розкинувши руки хрестом. Над ним розпадався світ і в очах сходяв неминаючий ра-

нок. Почування набрали чітких форм і слова свіжі та запашні були готові до співу.

Зміг ще лиш прошептати:

— ... і Опікунко УПА...

Далі вже не треба було, бо Пречиста і так вислухала...

**

Другого дня плянований вивіз молоді із села на азійські цілини не відбувся.

ВІРШІ

Ренті присвячую.

Осінній ранок зацілював Іскру. І золоті листки зовсім не чули болю, коли відривалися від гілля та стелилися їй до ніг. Вони навіть раділи з цього. А вона то йшла, то підбігала лісовими стежками, такими, що їх і на найкращій топографічній мапі не найдеш. Знала їх лиш вона, бо промірювала їх сотні разів, несучи накази від землянки до землянки.

Сонце розсипало стільки золота, що навіть забувала вже за той нещасний, перелатаний светер. У Команді Округи вже всі знали напам'ять:

— Що робить Іскра?

— Светер латає!

Тільки ніхто їй цього не говорив, бо це ж не жарт! Светер розпадався що-раз то в нових місцях. А новий обіцяла була сплести старенька їмосць у селі, але прийшла акція і перекинула все

горі дном! Постій перенесли, а бабуся поїхала кудись у невідоме. Отже, Іскра і далі латала той бідний светер... Добре ще, що Мирон хоч ниток десь роздобув...

Всміхнулася... Мирон — друг добрий... Та вони ж і всі добрі, свої хлопці, ну й Іскра добра подруга їм усім...

Із куца палкої орябини зірвала китичку ягід ураз із розчепіреним листочком. Прип'яла на светер. Добре було б закосичити ними й волосся, але як його припнеш? Дзеркальце подарувала Христині, коли та дістала призначення на Закерзоння. Дома, в криївці, чесалася над відром із водою, але тут?... Ще якесь опудало із себе зробить, якраз тоді, коли їй треба бути гарною, гарною, як... Це вже хай сотенний Голуб сам продумає, до кого її, Іскру, прирівняти!

Дорогу перестрибнув зайчик.

— Гей, куценький! А ти від кого втікаєш? Большевиків нема, то хіба від мене, чи що? Ось пожди, я тобі щось скажу: в бункері на Грабині буде сьогодні Голуб...

Зайчик справді пристанув, насторожив ушка і... дав драпака в ожини.

— Дурненький ти! Іскри не пізнав! — кинула йому наздогін і сама поскакала поміж вивертами та каменяками, вгору лісом. Ще довго хотілося сміятись із сіренького!

Кожний крок був такий легкий, такий зручний!

Часом лиш приставала та притискала на поясі нагана, а на грудях плоску плящину. Хіба ж Голуб не погнівається за такий дарунок!? Голуб-Голубонько сизий...

Іскра спаленіла та спустила очі в землю, хоч ніхто й не бачив. Ого, ще не так паленіла, коли просила свого командира, щоб пустив сьогодні на Грабину. І як же це все сталося? ...

Хіба ж вона не сміялася з Голуба, коли сиділи разом всю зиму в криївці? Не любила заходити до нього з-за плечей та закривати йому очі руками, коли писав на пачці з яблук? Кожний інший і собі засміявся б, зажартував би, а Голуб тільки ждав спокійно, поки не відняла рук і далі писав без слова!

А раз таки трохи не погнівалася на нього! Ішли вони вдвійку із села, несли харчі в криївку. Присіли відпочивати на краю зруба, де легко можна б сховатися, якщо б хто надходив. А він виїняв із спідньої кишені куртки жмуток карточок.

— Іскро, я хотів би Вам дещо прочитати... — І якось так глянув на неї...

А вона, не знати чого, віддула губки:

— Чому ж не читаєте всім, у криївці?

— Те, що можна всім читати, поміщую у бюлетені, а оце...

— А оце таке, що ніби що?... — блиснула оченятами, але чомусь не знала, як його покінчити.

— Таке, що не кожний зрозуміє. Пишу його

для себе, для вас, Іскро, та може ще... Та воно пусте.

Їй стало нараз, мов попала просто в большевицьку засідку.

— Таки ж для вас, Іскро. Послухайте!

І читав, і читав. А їй спішно було до криївки, бо в селі дістала квартиру молока для Ганджі, що ото хворів і чахнув, а йти лікуватися не хотів. Отже хотілося те молоко занести йому, а ще розказати командантові Округи, що вона в селі бачила й чула та що з того в її дев'ятнадцятилітній голові виснувалося.

А той сів — і вірші читає! Мусіла слухати, бо все ж таки переривати ніяково було. Кожний знав, що Голуб у боях не голуб, а як промовить до хлопців, то руки самі за гранати хапаються! То ж слухала терпеливо та заглядала за жучками, що лазили безжурно по стебелинках трави. І нічого. А ось тепер серце чогось нудьгує! Не так слухала, як слід було, і майже нічого із того не запам'ятала. Одне хіба ще трохи голови держиться:

„На сіру, вояцьку віршів моїх путь
Не впадуть ні лаври, ні квіти;
Проспіваю й загину, а тим, що прийдуть,
Хай сонце свободи засвітить!”

І враз аж пристанула з дива. А може це тому, що стежка була тепер дуже стрімка, а вона трохи

не бігла. Та був же там один вірш присвячений їй!
І як це він нараз так виринув із забуття?

„Повіки славитимуть образ твій,
Завзята в боях, непокірна,
Борецьких Март і Галечко Софій
Насліднице гідна і вірна!”

Таки ж для неї був написав, а вона навіть не просила, щоб дав їй рукопис! Тільки, коли вже доходив до якого шостого вірша, сказала так неначе з подивом, а справді — і не згадувати!

— Так багато їх маєте! І що зробите з ними?

Замовк. І глянув на неї так, що... ну й як же вона могла собі тоді нічого не подумати?! Склав вірші і почав:

— Звиваю, складаю у порожні пляшки та закопую в землю...

Помовчав хвилину:

— Таких пляшок я вже багато позакопував. І тільки я знаю, де вони та що в них. Пробував вже ховати і в засмолених скриньках; викопав одну після року — весь папір розсипався від вогкості. В пляшках безпечніше, а ще коли обліпити корок свічкою... А колись їх викопав. Коли вийдемо з криївок, з-під землі... Ви не знаєте, Іскро, як багато хочеться сказати в цих віршах... Ми ж самі ще ледве свідомі того великого процесу, що здійснюється в нашому житті. А може його завершення дасть розв'язку всім безвислідним шукан-

ням нашої доби, може в нашому етосі кінець її розхитаності? Ох, Іскро, якби так цей процес схопити на льоту, закріпити у тривалі форми, передати світові! Та знов же дати вислів тому, що твориться в таких незвичайних умовах, це вимагає великого вміння. Іскро, ось у цю хвилину, коли ми говоримо, поети у світі мають право читати одні одних, порівнювати свої осяги. А я, що лиш прибираю кілька книжок, зараз розконспірують криївку! Мені доводиться все розпрацьовувати самому, починати там, де інші давно вже покінчили. Та воно нічого. Я буду і так це робити; я просто не міг би...

Не читав уже, а говорив. А від того говорення Іскра чогось насуплювалася, сама не знала чого. Так, Іскра була неоцінена у розвідці, вміла пролазити туди, куди ніхто інший не зумів би... Іскра любила сміх і жарти в довгі зимові дні в криївці, але ж коли сотенний Голуб говорив так довго та нудно, це їй подобатися не могло! Не знати, чому. Просто не могло!

Встала врешті і сказала:

— Друже Голубе, нас ждуть у криївці.

Він заховав папірці старанно в кишеню, піднявся та поглянув якимось так... І як же їй тоді не стало його жаль?

— Правда, Іскра ще ніколи не спізнилася!...

Решту дороги промовчали, і вона вже більше ніколи не закривала йому очей руками, коли писав.

А весною дістали різні призначення і вона навіть ніби з того раділа...

А потім тулили її до себе чагарники і високі папороті. Клалися до ніг пильно стережені шляхи, летіли в повітря ешелони і з канцелярії МВД пропадали найсекретніші папери. Тоді вона не мала часу слухати, що діялося в її душі; куди уважніше слухала, чи не зрадить приязності ворога тріскотіння в лісі гілки або крик птиці.

Аж сьогодні після півночі приволікся у їх сховок ранений кур'єр. Вона накладала йому перев'язку, а він непароком сказав, що сьогодні Голуб буде на Грабині.

А тоді нараз щось таке тепле розбудилося в ній. Хіба ж у Голуба очі не карі? Хіба голос його не був голубиний, коли говорив із нею? То ж він їй одній розказав свою тайну, а вона... Боже, що це їй тоді на умі було? Якже так не спитати, де ці пляшки заховані? За повстанцем смерть крок у крок ходить, і не знати, хто нині, хто завтра?... А якщо б Голуб загинув, то хто і коли ті пляшки розкопає? Він їх днями і ночами списував, він їй, як другові читати хотів...

Ось вона роздобула для нього нову пляшку і спинається золотою стежкою із сухого листя... Розпитати, до серця приголубити...

У неї ж пам'ять вигострена, мов лезо багнета; вона зараз запам'ятає всі місця, де Голубові пляшки поховані! Вона не дасть їм порохнявіти! Ну

не сумуй, Голубонько, Іскра йде до тебе! Не йде, а біжить все ближче та ближче!

Вже чує дим із огнища. Вже з-за дерев виходять стійкові, такі свої! Це ж у їх твердих лицах Іскра вичитує свою надію...

Вже чотовий Базавлук вітає при вході до бункеру:

— А, Іскра прийшла! Якби було поготівля, можна було б відкликати...

Йому жарти в голові! А Іскра так допитливо глядить на нього, хоче всю правду зразу знати! Є він?...

Базавлук думає, що вона жарту не зрозуміла:

— Бо хіба ж не знаєш, що акції держаться здаєка від тебе!

Засміялася. І немов сама злякалася того сміху. То ж так близько, ще лиш через поріг! Він там мусить бути!

Командир Колос поглянув на неї сталево:

— Ви, Іскро, підстав конспірації не проходили? Кажу ж вам: Голуб був тут всю ніч і відійшов годину тому. А питати, куди та на як довго, не ваше діло!

Базавлук хотів якось злагіднити слова командира:

— Ви ж розумієте, Іскро: кожний із нас мусить

бути приготований на все. Вояцьке щастя непевне...

Із тих лагідних слів виросло в одну мить в її свідомості щось чорне та страшне аж під саме небо і з грюкотом звалилося їй на голову...

Жалібно задзвеніла пляшка об стовбур дерева та розприснулася на скалки. Іскра впала на суху подушку моху та жадібно цілувала землю, впивалася в неї пальцями, щоб видобути із нутра закопані вірші... Законані й невідомі... І ніхто не знатиме, де їх шукати, коли вийдуть із криївок на сонце. О, вона до болю чула, як бажається цим віршам побачити світ Божий і золото листя. Ні, даремно, бо й кожний листок важко стогнав, відриваючись від гилляки, і ніщо на світі вже не могло надолужити втрати його життя...

У порожнечі почула голос. Тихесенький, рівномірний... Що це?... Але ж ні, вона лиш лежала лицем на своїй руці та чула тикання годинника!

— „Іскра ще ніколи не спізнилася”... А командир казав же зголоситися перед смерком: треба викінчити звіти, а завтра понесе їх до Крайового Проводу!

Підвелася. Поспішно збирала відламки пляшки. Скло — знак, що тут були люди, а це може значити для цілої Грабини... Розгребувала руками мох і закопувала пляшку. В поспіху не бачила, як

з пальців текла кров.

Встала. Пішла. Спершу хиткою ходою, а потім щораз певніше, щораз твердше. Навіть не оглянулася, коли китичка орябини з її грудей покотилася на землю.

— Іскра ще ніколи не спізнилася...

Западав вечір, і долина перед нею засновувалася туманом...

ВІДПОЧИНОК

Може й не прала б, якби не те, що Влодко дав кусок мила. Просто простягнув їй і сказав, як колись ще за гімназійних часів:

— На маеш, це для тебе.

А вона відповіла теж, як тоді:

— Ти завжди любив бавитися в лицаря!

— Чого хочеш? Це ще з німецьких запасів: сам фюрер таким мився!

— Я ж кажу, ти завжди знайдеш, чим роззброїти!

І сміялися, як за гімназійних часів.

Отже, може тому, а може й не тому, в неї був добрий настрій. А може ще й тому, що тут якось так тихо. Стояла майже ціла хата, перенесена частинами із поблизького села. Перед дверима підмурована піч. Зброю носили всі забезпечену і всі були такі привітні...

А може їй лиш так здавалося, коли взяти до уваги минулий день і ніч? Скільки кілометрів пішком, лісами, і не числила, і не пам'ятала! Арешт і втеча з авта. Засідка й стріли, і то майже зараз за її пле-

чима: „Сдавайсь, бандеровка!”

А тут — тихо. Аж мило вслухуватися. Чути, як листя шумить.

Командир сказав:

— Ви виконали своє завдання. Завтра говоритимемо далі. Сьогодні ж наказ: відпочити.

Хтось подав справді теплої зупи. Хтось іще й ложку до неї. Хтось просив, щоб узяла його плащ накритися. А Влодко знов із тим милом. Не забув ще шахрайок із латини!

Коли засипляла, чула ще, як говорили пошепки, а потім і зовсім винеслися з хати... Відпочити...

Пробудилася, і прийшов настрій — прати. Аж потім згадалося, що це навіть і не зашкодило б. А потім станула в уяві розчервоніла над балією Параня:

— Паннунцю, йдіть зараз мені з кухні, поки-м не злосна! Не видите, що велике прання?

Усміхнулася.

Потік теж відпочивав і біг по камінцях тільки для своєї приємности. Клякнула і прала поволі та старанно, а думки літали, куди хотіли.

...Прийде ще час,

Коли затужиш ти за мною...

Тоді мала темносию сукню з буфками. Ох, що то було тих приготувань!

— Твої очі, як ті зорі...

На суконці були дрібнесенькі квіточки, і вона так чудово почувалася! Як ранок, як сама весна...

— Прийде ще час...

Так легко було пливати по гостинній з рукою на його рамені...

— Ааа, пана директора донечка!

І за плечима:

— Так, того, того!

— Пані директорова, я не щоб хвалити, але у вашої донечки личко, личко! І що то будуть розказувати, що косметиками щось краще виплекаєш!

...Прийде ще час,

Коли згадаєш наші дні...

З дерева над нею схопилася пташка.

— Що не кажіть, а в її товаристві всякому мило!

— Не дивися так привітно...

У діда в саду дозрівали тоді якраз паперівки...

— Ви будете Волошка?

Відвернулася. Не так з несподіванки, як від здивування: як можна їй було не почути, що хтось іде?

За нею стояв повстанець.

— Так, це я.

Він відступив на один крок і так пильно глянув, що аж подумала, як хвилину тому: Невихований!

— То це ви пролежали три дні, живцем поховані в землянці?

— Я.

Її пройняли дрижаки, але не могла вже так думати, як перед тим.

В—и? — і знов глянув допитливо й ніби з острахом.

— Кажу ж!
— І ви воскресли?? — випалив нараз.
Її свідомість знов прикрило щось темне.
— Я ж не вмирала. Я лиш... повітря було мало, але я підважувала кругляки в долівці. В землі все ще трошки повітря... — Але вже не гнівалася за нахабство.
— Мені казали, що коли хлопці прийшли, розбили примерзле віко... Коли пороша розтанула і можна вже було прийти з села... Тоді ви були, як мертві..
Спогади котилися на неї буруном, і чула, що ось-ось заломиться під ними.
— Навіщо вам це знати?
— Бо я ждав вас. Ви — свята!
Піднялася на колінах:
— Бог з вами! Що це ви?
— Звичайні люди не воскресають, а ви ось...
— Кажу ж вам, я не воскресла!
Хлопець відступив ще на крок, і в очах відбився якийсь дитячий жаль. Приглянулася до нього. Ні, на божевільного не виглядав!
— А хто ж ви такі?
— Я — стрілець Ромен. Я... хотів із вами поговорити.
Розвішувала прання на гіляку і вже спокійно сказала:
— Добре!
— Тільки... тільки, будь ласка, ходіть зо мною;

мені вже ніколи ждати.
Її лице, видно, сказало забагато.
— Ви може думаете...?
— Друзям віримо. Без цього було б неможливо жити, — відповіла холодно.
Взяла автомата й пішли. В лісі було тихо.
— Але ви таки та Волошка?
— Так.
— Я хочу вам все розповісти, бо всі... — зам'явся.
— Хто „всі”?
— Всі тут, наші, мені не вірять!
— Вам? Чому?
— Бо... бо ви не знаєте, хто я!
У неї думки насторожилися.
— Хто ж ви?
— Погляньте, як вам здається?
— Ви — вояк УПА.
В Ромена пальці нервово заграли на ручці пістолі.
— Ні, я туркмен, калмик, узбек, що хочете! Я сам не знаю, хто я...
Аж тепер побачила скісні очі, жовтаву шкіру. Що ж могла сказати?
— Я вам скажу... Я вам усе скажу: ви свята! Не перебивала.
— Мої батьки приїхали сюди з Ташкенту. Де були до того, не знаю. Батька прислали для особливого призначення. В школі діти не хотіли гратися зо мною; казали, що я „мацкаль”. Батько прихо-

див додому аж ранком і мав руки по лікті в крові. З тими руками і сів до сніданку. Їли ікру і батько хвалився, скільки сьогодні. А потім лаялися. Я не розумів...

Чула, як ліс причаївся.

— А германці надійшли так швидко, що я прийшов із школи і вже не застав їх удома. Почав спати під мостами, в собачих будах. Їв, що знайшов на смітниках, або добирався до комор. За мною кидали камінням... Наші найшли мене півзамерзлого під воротами...

— Хто „наші”?

— Та наші ж таки, повстанці. Дали мені кусок книша. Командир скинув свого кожуха і одягнув мене. Мені стало так... Ви не знаєте!

— Мені не важко це собі уявити!

— Я так і знав! Мене взяли із собою... Ви не думайте, що це тільки те, що нагодували... Мені наче відкрили двері; мене вчили, всього вчили. І охрестили мене. Та мене вже і в бою хрестили! — І з гордістю показав руку з ледве зарослим шрамом.

— Так ви — наш, Ромене!

— Ви це сказали!? — І усміхнувся якимось так аж до сліз. — А ви знаєте, куди я йду?

Цим разом уже держала себе в руках.

— Куди?

— Йду на побачення з моїм батьком!

Вона пристанула.

— Так, із начвідділу МГБ! Його знов прислали,

як спеціаліста і знавця відносин. У цій частині Західньої України. І він шукав мене...

Слідкувала за його лицем.

— І дошукався. Прислав своїх до нашого командира. Що ви думаєте? Я пішов би?

В ту мить зрозуміла:

— Ні, ви не пішли б!

— Ви... ви... — Голос ламався.

Не міг видобути слова.

— А ви знаєте, що мені командир сказав? Сказав: „Ваша воля, Ромене! Не мені ставати поміж батьком і сином! Коли захочете, отець звільнить вас із присяги”.

— А ви?

— Я сказав, що в нього руки... по лікті!...

Чула, що ясніє.

— А командир наказав мені таки піти. Сказати, що я не хочу. Казав: „Коли б ви не сказали самі, вони можуть далі переслідувати нас, шукати”....

— Це зрозуміле.

— Але ви знаєте, що вони мені не вірять? На кінець командир сказав: — „А коли б ви рішилися інакше, ми вас не обвинувачуємо. Це ж голос крові!”

Доходили до краю ліса. Ще трохи далі тягнулися кущі, а там в долині була поляна. Зрозуміла знов:

— Я вам вірю, Ромене!

Знов пристанув. Причаїлися за деревами.

— Бачите, там я маю його стрінути.

— Це ж лиш коротка хвилина...
— Ви... ви свята, але... але я вже сам собі не вірю...
— Це вам здається. Старайтеся задержати спокій!
Обернувся лицем просто неї:
— А що коли... коли я захочу мати батька?
Стояв прозорий перед нею.
— Ви ж умієте молитися?
— Я цілу ніч молився, щоб ви прийшли ще в час!
— Моліться і тепер. Бог допоможе.
Задумався на хвилину.
— Візьміть, будь ласка, мою зброю. Умова була:
без зброї!
Сховала його пістолю собі за халяву.
— Я буду молитися за вас. Ідіть, — я тут жду.
Знов обкинув її поглядом дитини і поринув у
кущі. Розглянулася. Вмить завважила: там, за ку-
щем, за деревом, в ожиннику... Наші.
— А по той бік поляни певно їх! — подумала.
Вже знов був біля неї.
— Чого ви? — прошелтала майже грізно.
— Дайте... я не можу! Дайте мені свій хрестик...
у вас же мусить бути!
Несвідомо закрила собі шию рукою... Запах ка-
дил, свічки блимають, білі мережива і міртові вінки.
Мов не своїми руками замикала ланцюжок хре-
стика на шиї Ромена.
Пішов.
Припала чолом до стовбура дерева. Кора рапава.
Все було рапаве...

Тиша. Але вже не та: напружена.
— Бах!
І за тим першим посипалися один за одним стрі-
ли. З обидвох боків. Як учора!
— Прийде ще час... Сьогодні ж відпочинок.
Швидко відбезпечити! Чого це пальці дрижать?
Господи, змилуйся!

Два несли його: за під-пахи і за ноги.
— Дістав по кулях, шляк би того емведиста!
Одним рухом руки наказала покласти його і ві-
дійти.
Хотів говорити і не міг. Приклякнула. Підняла
його голову.
— Я ж йому лиш сказав, що я батька ... з крива-
вими руками...
Віддихав важко.
— А він мене з нагана!
І по - дитячому:
— Умова була: без зброї...
З кутка уст потекла кров. Прихилилася йому май-
же до вуха:
— Ромене, ви видержали! Ви наші!
— Погляньте, по... в мене кров наша?
Стирала йому кров із лица хусточкою з порва-
ного шовку.
— Наша, така ж, як у нас усіх!
Не міг говорити, тільки очима усміхнувся до сліз.

— По... — захлинувся, — послухайте... Серце по - нашому?

Спершу не могла зрозуміти.

— Швидко, швидко, бо перестане!

Приклала вухо до грудей. В легенях кипіло, а попри те чути було, як ледве тріпочеться серце. Сказала:

— По-нашому. Чуєте, як наші хлопці їх б'ють?

Стріли ще цокали лісом.

— За вас, за нашого!

— Ви... ви свята...

Уста ще хвилинку порушались беззвучно, а потім стали застигати.

Обережно опустила його голову на траву. Поправила хрестик на шії, бо зсунувся був аж на рамено.

Встала. Виструнчилася. Підняла руку до дашка своєї шапки.

КОМАНДИР

Стояла зоряна тиша, коли постукали в хатину.

— Можна до вас, баоусю?

— Господи милосердний! Свої і ще питаються, чи можна! Ходіть, ходіть, хоч у хаті, хоч у стодолі хлопців розміщуйте! Хіба ж я вам чого зажалувала б!?

На столі стояла нафтова лампа і кидала тремкі тіні на стіни.

— Ходіть, не бійтеся; в мене безпечно! Хто там до старої заглядав би?! Та й від села шмат дороги...

Увійшли чотові, увійшов і сам командир. Бухнуло на них теплом, аж ніби млість ударила. Переглянулися. Соромився один одного, що в теплі так добре...

— Тут ждатимемо!

— Наказ, командире!

— Проведемо молитву, а опісля хлопці до стодолі. Відпочити, але в гострому поготівлі.

— Наказ!

Бабуся вже бідкалася:

— Не знала ж я, що такі гості будуть... А то була б чогось пристаралася... І померзлі хлопці, і голодні..

Відчиняла скриню, виймала білі сорочки, онучі.

— Ви знаєте добре знак до наступу, друзі.

— Знаємо!

Поскидали наплечники в кут.

— Ходім, хлопці ждуть!

— Командире, тобі б відпочити. Три дні і три ночі...

Усміхнувся кутиком уст:

— Не я один!

Тіні просунулися стінами, стелею, і зникли. Бабуся виносила з комори сало, хліби, печені на капустаному листку...

— Такий мороз, а вони — три дні і три ночі... Господи, та й вони чиїсь діти!

Горою зорі, вишу засніжений ліс, а вони стояли у стрункому чотирикутнику і з запертим віддихом ловили його слова.

— Завдання в нас сьогодні важке та відповідальне. Або знищимо відділ емведистів, що попався необачно в цю долину, або завтра... Ми знаємо, хто це йде та з якими намірами. Ми й зна-

ємо, чого ждуть від нас наші брати, бо ж іншої охорони вони не мають. Ми знаємо, за що ми та яка в нас сила! Бо сила ще в нас і від нас залежить...

Слова підносилися невидимі у простір.

— Сьогодні помолимося за успіх нашого наступу.

Слова були чисті, як морозне повітря, а зорі відбивалися в автоматах. Хтось був близько і слухав їх молитву.

В stodолі було мрячно і пахло зів'ялим зіллям

— Командир прийшов!

— Командир завжди з нами!

— Відпочивайте, хлопці, відпочивайте, але спати не вільно! Кожної хвилини готові до наступу!

Зброю відбезпечити і не скидати! Може це не довго. Хто голоситься на стежі?

Світло ручної лямпочки ловило піднесені руки.

— Ви підете зі мною!

— Командире, ми ж самі розставимо стійки, поведемо стежі.

Моргнув на сивоусого чотового:

— Дякую, я це теж зумію!

— Та тобі б хоч хвилинку відпочити...

— Я дав наказ: психічно не розпружуватися! Держіться хлопці! А на зміну заходьте до хати

погрітися. Коли хочете, співайте, тільки тихо...
— Все тихо... — прошипіло із гурту тих, що сиділи.

Миттю обернувся. Насупився.

— Так: тихо! До останньої хвилини: тихо! А тоді буде голосно, голосно буде, хлопці, цієї ночі! Тільки треба дідатися слушної хвилини!

— Пождемо, командире! — відповіло їх багато. І нараз зовсім іншим голосом:

— А що, тут таки тепліше, як у лісі?!

— Спасибі, тепліше!

— То спочивайте, здорові, тільки чуєте: завжди в поготівлі! А хтось хай піде до хати; треба допомогти бабусі їжу готувати...

Рипнули двері.

— Командире! — шепнуло щось несміло збоку.

Підвів ліхтарку.

— Що, Ясеню?

— З Пугачем щось недобре...

— Веди!

Розсувалися, пропускали його. Деякі вставали; ніяково сидіти, коли командир іде...

Пугач на-пів лежав, припертий до сіна в засіку. Лице закрити рукавом.

— Ми ледве довели його сюди, командире!

— Не бачили, що то могло статися?

— А хто ж його? Ішов з усіма, поки почав приставати...

Дав подержати ліхтарку. Декілька рук простягнулося по неї.

Обережно відвів хлопцеву руку від лица. Лице горіло.

— Пугачу!

Хотів випрямитися, хотів говорити, і голова опала недбало на груди.

— Занесіть до хати, попросіть у баби кожуха, обкрийте добре...

— Наказ, командире!

**

— Ти станеш тут, Бойку. Небезпека може бути найскорше із сторони лісу...

Якщо довелося б довго ждати, пришлю тобі зміну. Не відпочив ти, сіромахо!

— Нічого, я сам хотів... Біда лиш, що самому...

— Там, через два дерева, стане Бистрий...

— Воно не те, командире!! Але мені вже тричі привиджувався вночі Лозовий.

— Це твій побратим?

— З одного села. І з одної вулиці.

— Нічого й дивного, що привиджується!

— Коли знаєте, — голос виразно дрижав, — мені здається: кличе мене.

— Ого! „Кличе“! Може молитви просить? Молися за нього. Добрий був вояк...

А праведна душа лиха не накличе.

Сніг виблискував і скрипів під чобітьми.

— Ви підете перевірити ліс. Обережно! Згідно із

розвідкою, ворог не далі, як пів кілометра; засідка на нас!

— Ого, ще не знати, хто на кого! — Голос був рубаний і задиркуватий.

Покленав його по плечі:

— Ми на них, ми на них, Буревію; хай не лізуть!

А той останній довго топтався на місці:

— Командире, я... теє, дістав листа від рідні.

Поглянув на нього уважно.

— Живі, здорові?

Той аж задихався:

— Чудо Боже, командире! Відбили їх наші дорогою. Тепер цілий транспорт стоїть табором у лісі... Ось якраз передучора дістав вістку по зв'язку.

— Далеко?

— Та куди там! Оцим яром та через горб та й уже!

— То завтра, коли переможемо, підеш відвідати. До зір видно було, як блиснули очі.

— Командире!

— Тихо, тихо! Мати?

— Старенька вже...

— Сестра?

— Дві.

— Зрадіють тобі!

— Щоб лиш діждати...

— Бог милує повстанців; не журися!

**

У хаті все ще горіла лампа, але бабуся вже, видно, була в stodолі. Пугач лежав на полу та постогнував. Підійшов до нього. Зміряв живчик. Так... Зрештою аптечка залишилася в бункері. Запізно було рятувати. Може в баби буде яке зілля?

Сів за стіл. Справді, так можна було сидіти. Довго... Ще раз проходив всі точки: гостинець — береже Савур. Над обривом — Наливайкові хлопці. Ліс густий, і червоні не матимуть відваги запускатися далеко. Зрештою, вони і так так смішно близько... Левенець замкне відступ від сходу. А коли Муха висадить міст на залізничному шляху, це буде знак до наступу. Тому тепер так тихо. Аж дивно... Не переривати напруження!

Все продумане, все ясне в його голові. Тільки чого той стіл так тягне її вниз до себе?

Витягнув карту. Поглянув і склав знову. Знав кожну подробицю. Що робити? Знов до хлопців? Коби лиш прийшов хто з чотових... Поговорити б, або що.

Лампа мерехтіла дрімливо.

Почав обертати обручку на пальці.

— Йди, Любчику! Наш син мусить знати, що ти... Що коли була слухна хвилина, ти пішов!

А того сина тоді ще майже не було...

— Люб-чи-ку... — В Нелі були золотаві коси, а в неділю звивала їх у кучері...

— Ні, ні, не давати волі думкам! Все в його голові! Все залежить від нього: успіх чи неуспіх...

Почув на собі погляд Пугача. Стрепенувся. Підійшов.

— Командире... Мені... як же так — не в бою?...

— Та що ти? Полежиш, і все добре буде!

— Командире, ні, я... я знаю... Коли мене не стане...

Підняв його руку, що безсило спадала з полу та поклав на кожух.

— Кажу ж тобі: видужаєш!

— Як скажете, але в мене... в мене дівчина. Передайте...

Помагав Пугачеві витягнути клуночок із-за пазухи. Дрова тріщали в печі.

— Будь спокійний; про неї подбаємо. Скажу. Як не я, то хто другий, щоб знали.

З трудом відкрив наліті кров'ю очі:

— Ні, ви... ви! — повторяв.

— Ну добре вже: я...

Двері з другої хати відкрилися і командир оглянувся. З-над самого високого порога виглядало маленьке личко. Золотий чубок спадав на чоло.

Слухав уважно, як зветься Пугачева дівчина та де живе, і глядів, як мале цілим тільцем розкривало щораз ширше двері, як караскалося через поріг. І рівночасно слухав тишу. Таку прозору тишу, що ждала вибуху...

Пролізе? Не пролізе? Пролізло! — зрадив.

Пугач дихав важко та водив за ним очима.

— Не думати ні про що інше; це ж може статися в кожну хвилину!

Хлоп'я в червоній суконочці прямувало на всіх чотирьох до нього. Він глядів і не думав. Чорні цятки кружляли перед очима: три дні і три ночі... Неважно!

Малий знявся на ніжки, хотів зіп'ятися до його коліна. І з розмахом сів на землю.

Простягнув до нього руки.

— Встати хочеш? Встати, козарлюго?

Дитина поглянула здивовано.

— Тя - тя! — пролебеділо нараз.

Поправив автомат на грудях. Підняв малого і нахиляючись, повів по-під пахи до стола. Поставив біля себе на лавці.

Дитина заплескала в долоні на radoщах.

Вибуху ще не було...

— Неля носила зимою синю плетену шапочку, коли зустрічалися на викладах... Чому сьогодні — Неля? Знак який? ... Пусте!

Баба ввійшла, затурбована, чи все гаразд.

— Отаке-о... Погодувала ваших хлопців. А вам я ось зараз!

Заметушилася біля печі. Аж по хвилині завважила:

— Ой лишечко, а ти, Івасю, чого з колиски виліз? Кара мені з тою дитиною, пане командире! Відколи навчилося лазити, всюди його повно!

Малий пересував крок за кроком ручки по сто-

лі, а ніжки по лаві. Командир держав руку близько нього, якби треба було підхопити...

— Внучок ваш? — показав поглядом на малого.

— Та куди там! Людське та й Боже! Хлопці приходили і принесли раз...

Нахилилася. Поправляла дрова в печі.

Не знав, чому похвалився їй:

— А він мене, бабусю, кликав „тя-тя”!

Поправила чорну хустину, що зсунулася з голови.

— Еге, він усіх так кличе. І до кожного вам піде на руки...

Чув, як щось б'єлюче вкололо його. І все ще прозора тиша!

— Та ба, не до всіх! Як приходили москалі, „самостійників” шукати, то так вам бідне плакало, так за мене ховалося!

— Мукалі! — повторив малий і щось, як жак, відбилося в синіх оченятах.

— Ні, ні, москалів нема! — потішав. Личко знов усміхнулося...

Тиша була така, що аж любо слухати.

Виймав з кишені луски з набоїв та ставив рядами на стіл.

— Бачиш, Івасю, (говорив, як до старого), — от тут наші. Так-так! А то — москалі...

— Му-ка-лі! — вимовив пиняво. І нараз одним помахом ручки змів „москалів” на долівку. Потім поглянув з-під лоба на командира: похвалять чи сваритимуть?

Хотів рвучко обняти малого, але той торкнувся автомата на грудях і усточка заломилася. Відсахнувся.

— Ну що, заліза злякався? Звикай; пригодиться колісь!

А все ж таки відклав автомата на стіл і почув шовкове личко на своєму зарослому і рученята на шиї.

Бабуся поставила на столі горнятко молока.

— Пийте на здоров'я!

— А хлопці хіба дістали?

— Свят, свят, та звідкіля ж мені стільки молока дістати? Була б знала, була б приготувала, а так лиш один хвіст у стайні...

Через дитячі обійми ледве зміг говорити.

— То дайте, будь ласка, хворому.

— Або як там хочете...

Забрала молоко і стала поїти Пугача.

— На, синку; добре воно, тепленьке.

Пугач пив жадібно. Командир глядів на її мов із пергамену руки.

— Бабусю...

— Адить, як до вас липне! — І зморшки на лиці розтягнулися в усмішку.

— Бабусю... — і не міг рішитися вимовити.— А хлопці не казали, звідкіля воно?

Біла стеля стояла нерухомо, тільки лампа блимала.

— Аякже, казали! Принесли з Вербівки, коли там

„волиняки” нападали. Від грудей забрали від вбитої мами...

Малий поклав голівку йому на рамя.

Він лякався сам свого голосу:

— А...а не казали, як виглядала?

Поглянула уважно на нього. А потім махнула рукою.

— Чому б не казали? Та то... не багато там можна було б й пізнати, казали. Бо знаєте... Але — не тамтешня, казали, вчителька якась чи що. Довге волосся мала... Отаке-о, як Івась має. Я Івасем окристила, поки єгомосця вивезли. І обручку з її пальця принесли; чудо якесь, що ті безбожники не зрабували! Казали: треба буде дитині, то продасте!

Чув, як щось страшною силою виступає з берегів.

— І ви продали?

— Та скарай мене Боженьку, якби я так сирітське добро брала та й продавала! А-о, ховаю за образами...

— Покажіть, прошу вас!

Перед очима переливалися буруни, а м'якесенькі руки дитини держалися його так міцно...

Стежив за рухами бабусі. Та поволі несла, так уважно розвивала з платочка...

„Любомир, 27. УІ. 1943” — прочитав у золоті.

Чув, що слабне, що никне, що думки розпливаються...

— Тя-тя...

Ввійшли чотові і на стіну впали кремезні тіні. Станули здивовані біля дверей. Піднявся їм назустріч із дитиною на руках. Сказав їм:

— Це мій син!!

Переглянулися зніяковілі. А він очима просив, благав їх до розпуки...

Сивовусий зрозумів:

— Це наш син, командире!

Тоді всі повідважнили та приступили до нього. В кожного у горлі був сміх, і кожний хотів сказати якнайбільше і всі мовчали. Хвилину...

А тоді зоряну ніч розірвав вибух, аж вапно посипалося зі стін і лампа пригасла.

Промовили:

— Командире!

Мов не чув.

Вибігли давати накази. Остався лиш сивоголовий, найстарший.

Командир оглянувся кругом, поставив малого на лаву і почав класти на стіл луски з набоїв.

— Гляди, сину: це наші йдуть. Один, два, три... сотні, тисячі, мільйони... Ціла земля йде! Бачиш?

— Тя-тя! — вдивлявся голубими оченятами в командира.

Сивоголовий глядів з острахом і мовчав.

— Чуєш, сину?? — я йду. Якщо повернуся, будемо знов гратися. А не повернуся, — ти теж так підеш; разом із усіма. Всі колись дійдуть...

Чотовий ледве вишептав:

— Командире!

— Йду! — кинув поспішно. Заклав автомата на груди.

— Тя-тя! — і дитя залилося плачем.

Обернувся. Захитався. А тоді, як до старого:

— Не годиться козакові плакати!

Ще раз завагався і пішов.

Був уже в дверях, як Пугач піднявся на полу:

— Командире... я... з вами! Я... можу...

Поглянув владно:

— Знаю, що можеш, але я наказую тобі остатися!

І м'яко: — Ми прийдемо по тебе!

Не оглядаючись, вибіг за двері.

Дитя, на руках у баби, взяло свою голівку ручками та гляділо за ним мовчки...

**

Вирвався в морозну ніч. Вони вже всі стояли готові. Із сотні грудей сплинуло зітхання полегші:

— Командир із нами!

ДОЛОГО

— Грицьку!

— Так, прошу отця капеляна!

— Чи не міг би ти, хлопче, назбирати ялівцю? Завтра празник, а я ось побачив, що сухого кадила на завтра ще стане, а потім уже ні.

— Наказ! — Грицько стукає закаблуками правдивих вояцьких чобіт, тільки шитих на його міру. І вже його нема, а капелян провозжає усмішкою метку постать поміж деревами.

Грицько біжить, Грицько дреться вгору, повними пригорщами нагортає пахучих ягідок у свою петлюрівку з крильцями. І сміється. До ягідок, до косих променів сонця, до мовчазних ялиць і до того, як завтра всі повстанці стануть лавами в чотирикутник... А престіл буде у хмарі кадила, і він, Грицько, прислужуватиме отцеві. Ніхто інший з цілої сотні, тільки він!

Як чудово гнатися згори вниз! Стрілою перелетів понад одну яму, переплигнув оброслий мохом виверт. Пружаться м'язи, земля втікає з-під ніг. І

Грицько хотів би ще й кричати, кричати на ціле горло, тільки ж цього не вільно! Командир на вишкoлі виразно це казав!

Гоп! Ще один камінь за ним!

Він, Грицько, проходить вишкіл разом із усіма повстанцями, з дорослими! Бебевх! Трохи не розгубив ялівцю!... Ну, хіба ж не має чим радіти?!

Ще далеко перед землянками перехоплює Грицька чотовий Байрак.

— А тебе, малий, куди носило?

— Зголошую: стрілець Грицько ходив по ялівець для отця капеляна! І зголошую: не малий! На другий рік, на Покрови буде мені шістнадцять!

— Ну добре, ти великий, а вірш вивчив?

— Так, друже чотовий!

— То ходи, там хочуть послухати!

Грицька оточують повстанці. В нього на лиці червоні плями, а непослушна чуприна розтрясається до-решти:

„О вірте, всі межі земного впадуть,

Як серце заміниш у сурму.

Найвищі бо вежі духовости ждуть

Твого шаленого штурму...”

Грицько червоніє щораз густіше і розмахує на всі боки руками. Він не знає так певно, що за вежі, але на всякий штурм він піде, хай би лиш друг командир наказав! Тоді він — зараз!...

— Славно, хлопче! — поплескують його по плечах повстанці. Грицькові хочеться сказати їм, що

йому на душі дуже гарно, що він із ними всюди, але замість того втікає і ховається під піддашшя, де дядько Семен, його долота і дереворити. Грицькові страх багато діла: без нього ніщо не може обійтись!

Сам дядько не міг би нічого вдіяти, якби так Грицько не роздобував йому грушкових дощочок, не робив відбиток на прасі... І сьогодні ось дядько має покінчити одну летючку; може ще буде час зробити хоч кілька відбиток! Ніч, здається, буде темна, можна буде розліпити в селі. Може навіть йому дозволять це зробити? Раз же ходив — ох, це робота! Чубарики десь хроплять у перинах, а ти їм просто на двері міліції, МГБ, сільради: „Людей у ярма запрягли!” А до того ще дядько Семен і нарисував, як такий москалице запряг двоє людей до воза! Аж серце радувалося!

— Здорові, дядьку! — кричить ще набігу.

Тихо.

— Дядьку, а коли можна буде починати відбивати?

Дядько глядить вовком і знов ні слова. Грицькові сльози в очах, уже на кінчиках вій, хоч вояк ніколи не плаче! Може чим образив дядька?

— Дядьку, що сталося? Від рідні вістка?

Бо Грицько знає, що коли хто дістане вістку від рідні, то звичайно або вивезені, або таки на місці... Тоді до такого і не приступай! Про це Грицько переконався вже не раз, але чому це так,

не варто й питати, і так ніхто не скаже! Він, Грицько, рідню ледве пам'ятає. Його рідня — чотовий Байрак, отець капелян, друг командир (тільки, будь ласка, не зв'язкова Ластівка!), а вже найбільше — дядько Семен... Але дядько ось чогось сердитий...

— Від рідні?! Ще чого? На, поглянь, то будеш знати!

Грицько кам'яніє: у руках у дядька — долото. Не долото, а ручка з обламаним куском металу... Зламалося?!

І Грицько вже все розуміє. Бо він знає всі дядькові долота, від найгрубшого до того найменшого — тонесенького, мов шило. Ним дядько викінчує роботу, такі тонесенькі рисочки, що Грицько ледве уміє їх помітити. Тоді дядько дуже радий, але говорити тоді до нього не вільно. І це ж воно зламалося!

Грицька давить у горлі: він мусить щось сказати, а то дядько подумає, що йому байдуже!

— Дядьку, хіба ж не можна... без нього... — каже і зараз аж злякався того, що сказав...

— Без нього?! Певно, що можна! І сокирою теж можна! Ти розумієш, Грицьку, що для мистця випускати у світ отаку-о невикінчену, партацьку роботу, то гірше смерті. Маєш задум, то на те, щоб перевести його в життя, а тут тобі — о! Переводи не знати чим та як!?

Грицько радий, що дядько хоч розговорився.

Все ж легше! Тільки він кожним волоконцем свого „я” відчуває, що треба щось сказати, щось зробити, що це не по-повстанському отак стояти і нічого...

— Дядьку, я дістану вам долото!

— Таке дістанеш? Долота на ялицях не ростуть! Оцю касету вистарав був мені мій друг аж із Парижу; тепер таких взагалі нема! А ти... Диви, який розумний знайшовся?...

Грицькові дуже боляче, а тут ще й навинувся Острияця:

— Грицьку, ти хіба забув? Сьогодні твоє чергування в командира!

От тобі й на! Хіба ж можна було так забути? Грицько — і забув! Вихром женеться в командирову землянку. Серце роз'їдає сором, а Грицько наперекір усьому гукає в думці, що стало сил:

— І таки дістану, дістану, дістану!

А в землянці — години лиха! — за машиною сидить Ластівка. Ого, вже повернулася з розвідки! Грицько не вміє сказати, за що він її не любить. Але не любить і то дуже. Сосни не любить, Катрі не любить, але Ластівки — то вже найбільше. Хіба ж годиться, щоб такі-о, жінки, в спідницях, і були повстанцями? Як командир, як Байрак і навіть як дядько Семен! Грицько такий гордий, що він повстанець, ну й маєш; ці баби теж повстанці! Сам командир їм каже „подруго"! Ще хоч Катря вміє так цікаво розказувати, що всі слуха-

ють радо, а Сосна ціляє з пістолі, можна сказати, не гірше Грицька, але Ластівка? Така суха, поламана, завжди чогось нахмарена...

І навіть командира немає, отже Грицько буде сидіти сам із Ластівкою!

Бурмоче під носом привіт і зашивається зразу в найдавший кут землянки. Щастя, що в командира на столику книжки. Грицько хапає Мосендза і занурюється в нього аж по вуха. Чує тільки, як цокає машинка... Так нездарно!

Якби його допустили до машинки, з першого разу краще писав би!

І на лихо не прийде хоч командир, щоб післати його кудинебудь!

— Грицьку!

З привички підривається та вдаряє головою в стелю землянки.

— Ходіть до мене...

Струнчиться і випалює із здавленого горла:

— В якій справі?

Ластівка усміхається сама до себе.

— В ніякій... Хотіла розпитати вас, як живете, що нового навчилися, поки мене не було, чи не треба вам чого?...

Грицько остаточно розгублюється:

— Ні... дякую... Мені від вас нічого не треба! — і блискавкою вибігає із землянки. Із свого посту не зійде, звичайно, буде сидіти біля входу.

Тільки, тільки змилюйтеся, з Ластівкою сидіти не буде!

**

Серце все ще б'ється, а перед очима — червоні плями... Грицько прикладає голову до холодної стіни кімнати. Поволі привикає до темряви, а до того у вікна щораз ясніше б'є заграва...

— Коли наш командир запалить, то вже буде горіти! Ціла тюрма згорить і завтра на постою буде так багато нових облич; всі щойно визволені — схвильовані, розрадувані!

Тільки тепер там мусітимуть обійтися без Грицька, бо ж Грицько обіцяв дядькові.. Бо недаром мишкував вже кілька разів по місті. Звичайно передягнений за волоцюгу, а не в однострою, що в ньому він не звичайний хлопчина, а правдивий повстанець! Ластівка казала, що однострій лежить на ньому, як на ляльці! На ляльці... Фе! І навіщо тих жінок в УПА?

У Грицька здавна готовий плян. Командир казав раз, що добре підготований плян — найважливіша річ. Дорога крізь городи та через плоти вдалася, ввійти задніми дверима теж пощастило.

Перед ним на стояку на-пів розмальований „лозунг”: Хай живе Жовтнева Ре... і ще половина „в”, а далі білий папір. І в чергову хвилину — із стояка вже лиш звисають недоладні клапти паперу, а груди в Грицька наповнює нестримана радість:

от-так би їх усіх подерти! І кажуть, що той містець — українець; на службу до них пішов!

Грицькові перекривлюються із стін портрети вождів пролетаріату: той ще безухий, у того сама голова без решти...

Але Грицько вже нишпорить, вже розшукує... Є! Дошка одна, друга, молотки, касета... До вогню за вікнами блиснули долота! Хай дядько не каже, що Грицько „розумний найшовся"! Ось у кутку те найменше! Чого ж у Грицька тремтять руки? Хапає долото і... враз ціла касета паде з брязкотом на долівку. У бічних дверях хтось перекручує ключ! Раз тільки дзенькає шибка, і Грицько вже на дворі. В міцно затисненому кулаці — долото!

Закрути: один... другий... третій... І нараз трохи не впадає на них з розгону. Брудної барви шинеля борикається з кимось... Грицько добре не бачить лиця, бо пожежа їм з-за плечей... Він викручує її руку з пістолю. А вона вільною рукою дряпає бездушне лице з п'ятикутною зіркою над чолом... Тільки лице, здається, не чує нічого...

Грицька прошиває свідомість: це ж хтось свій! Неважно, що Грицька не помітили: це ж так, як би він сам... І Грицько не може інакше! Сягає

рукою до пояса і... в нього нема пістолі! Нема! Мусіла десь випасти...

Шинеля вже вибила пістолю з її руки. Але та покотилася кудись і не видно, де вона... Кам'яне лице нахилиється...

Джмелем дзижчить у повітрі долото... Просто в око! Большевик відсахнувся на хвилинку, і Грицько вже майже тягне за собою — Ластівку...

Вівкають кулі... Закрут... Другий... Третій. Втихло... Сліпкуваті вікна підміських дімків... Вже починаються городи... Ніхто вже не гониться!

Ліс! Справді, вже ліс! Ліс виріс на те, щоб можна в ньому ховатися! Добрий, рідний...

Ідуть поволіше. Ластівка закладає розвіяне волосся.

— Ви не ранені, Грицьку?

Грицько може якось, зовсім не загикуючись, сказати:

— Ні, а ви?

І враз сам завважує, що Ластівка кульгає...

— Мені теж нічого...

Йдуть мовчки. Мабуть вже добре над ранком, бо навіть у лісі стає видніше. Грицько помічає, що в Ластівки немає одного черевика і цю ногу вона ставить з трудом.

— Певно загубила, коли ми тікали, а потім стала на щось гостре, — думає, але не каже нічого; соромно говорити...

Ластівка кульгає щораз гірше. Грицько бачить навіть, як за кожним кроком затискає зуби.

Грицькові вдаряє кров до голови, але він не може інакше:

— Дайте... прошу дати мені руку. Я проведу!

Ластівка дозволяє взяти себе під руку, і Грицько майже підносить її при кожному кроці. Тепер кожний її крок болить і його. Не те, щоб йому було важко! Він же сильний, а Ластівка така легенька... — Така вимарніла, винужденіла! — прошиває нараз його гадку. Дивно, що він цього ніколи не завважив!

Ластівка вже ледве торкається болючою ногою землі, а лице в неї таке викривлене, що Грицько не може інакше:

— Може... може пристанете? Тут вже безпечно...

І з жахом думає, яка ще далека дорога і хто знає, чи повстанці вже не змінили тимчасом постою.

— Нічого, сину, якось я вже зайду! — і старається йти так, ніби нічого...

Хто ж їй дозволив казати „сину”? Грицька ніби громом прибило: то ж сам Байрак розказував, що чоловіка Ластівки кропнули німці в Лисиницькому лісі, а синок-немовля помер із голоду, коли її арештували... Сам Байрак! Отже, правда!...

Ластівка вже аж постогнує стиха, а він майже несе її, бо його руки дужі...

І з якоїсь речі згадуються яблука, горіхи, черстві медяники... Находив їх у головах на своїй лежанці... Ділився ними чесно з дядьком Семеном... Але ж... Ні, не так! Ні, так!

Грицько напружено шукає у спогадах... Ні, таки так! Це було завжди тоді, коли Ластівка була на постою в них!

Ластівка дихає важко, вже майже квилить.

А в Грицька думки гонять нестримано: чув же не раз, як вона хлипала через сон, коли вночі повертався із стійки. Думав: от, жінка!...

І завважує, що нога Ластівки залишає криваві сліди на піску... Господи, де ж це Грицькова бистрота? Та ж треба ногу перев'язати, а то командир вилає, скаже, що Грицькові не місце між повстанцями!

Ластівка майже падає на найближчий пеньок. Грицько клякає перед нею, дре завзято свою сорочку і перев'язує... Така глибока рана, береги пошарпані... І знов стає зрозуміло: так часто снилося, що хтось обкриває, хрестить його... Здавалося, навіть бачив когось над собою через півзакриті вії. Не думав про це, бо воякові і снити так не годиться!

Аж тепер знає і хочеться йому припасти до стін Ластівки і розхлипатися: „Мамо”!

Ой, уже навіть сльози в очах, а воякові цього ж не вільно! Вже й не питає, тільки підносить Ла-

стівку, несе далі на руках, хоч і погинається під тягарем. І воркоче найгрубшим голосом, що його може видобути із горла:

— Бо таке з вами... з жінками! І знов дядько Семен не матиме долота!

ПИСАНКИ

Крався городами, тулився попід стіни. Оминав ширші вулиці, а навіть завертав, немов наляканий, коли на нього впав відблиск світла з вікон.

А в хаті баба вже мусіла гримати:

— І чого б тобі, Насте, закривати вікна веретою? Хіба що ви яке лихо задумали, прости Боже? Прийшов чесний парубок до господарської дочки, не те, щоб де при криниці вистоювали, і вікна закривати!

Настя закривала вікна ще щільніше і говорила так лагідно:

— Та воно, бабусю, не те, щоб нечесно, але якби ті побачили...

— А яке їм діло, коли та хто до тебе приходить! От, коли я вам нічого не кажу, то певно і мамуня твоя, царство їй небесне, нічого не казала б! А кому іншому...

— Бабусю, але якби знали, то вони б Василя зараз...

— Або що? — не вгавала баба на печі — хіба

він кому що винен?

— Та не те, щоб винен, але він же з лісу...

— А хіба з лісу то вже не людина? То вже хіба лиш така кара Божа на людей, що в хатах їм місця не має, мусять у лісі жити...

Баба ще довго щось шепелявила беззубими устами, а тоді затихала.

В печі жеврів вогонь і грілося горнятко з воском. Настя похилила голову над білими яечками, і тоді бачив, які в неї шовкові вії.

— Багато ще тобі писати?

— Так, щоб на вас усіх стало, то ще багато. Як у колгоспі за цілий день наріжешся тієї січки, то увечорі очі клеються. Раз якось... у вівторок... ні, таки в середу, заснула так над печею, трохи коса від жару не зайнялася...

Слухав, як говорила, і на серці було якось так тихо.

— Дуже вам там допікають?

Віддувала уста.

— Ще б ні! Всякий комсомолец береться кричати. А я нічого. Все лиш думаю: пождіть, як прийде мій Василь із хлопцями, то буде вам!!

— Буде їм, буде, не журися, голубонько!

Усміхалася. Пальці виводили взори на яйцях. Слідкував, куди ходила голка писальця. А ноги в неї ще не досягали з лави до землі. Гойдала ними, граючись, як дитина.

Тоді баба знов будилася:

— Василю, а скільки в твоїх батьків було землі?

— Двадцять моргів орного. І лука була. А батько на трьох сад насадили, ще поки їх вивезли.

— А тепер хто господарить?

— Лишилося було при братові, а я в місті вчився.

— І брат тобі нічого з того не дасть?

— Брата вже й на світі нема: закатували...

— То коли з Настею одружитесь, будете мати поле і тут, і там. Добре, що хоч недалечко...

— Та воно, бабусю, тепер ні моє, ні його, — пробувала несміливо вияснити Настя.

Баба аж піднімалася і сідала з обурення:

— Ото, та ж як братові не судилося господарювати, то чие ж, як не Василеве? Та й твоє, як мо-го небіжчика було і його тата, то і твого тата і твоє, як годиться по-людському та по-Божому. Казав твій татуньо: „Одну дочку Бог дав, хай не з порожніми руками йде!” Так і поле, і хата твоя. Ти в ній газдиня будеш. О, поглянь но, сину, там на сволок. Там написано, коли цю хату ставили.

З трудом відчитував на почорнілому дереві: „Р. Б. 1852”.

— А бачиш! — раділа баба — А воно дурне каже: не наше!

Настя гляділа на нього синіми очима, просила рятунку, бо з бабою ніяк не договоришся.

— Воно правду баба кажуть — починав повчати.

— Ти думаєш, червоним вік панувати? А наві-

що ж у нас сила — прогнати їх з нашої землі?!
Проженемо і все буде наше.

— А бачиш? — ще гірше накидалася на неї баба, — бачиш, що Василь каже? А ти б його слухала; він на пана вчився! Буде наше, тільки тоді, Василю, добре вважай, щоб господарки нанівець не звести! Щоб сад не здичавів! Коло саду ходити треба... Візьмеш господарську дочку, то щоб вона за тобою біди не знала!

Настя червоніла, як червона краска в горщику, та, що з цибулі та з дубової кори. А писанки усміхалися до нього, зіркаті...

Нахилився, ніби до писанок, і казав:

— А де ти такі навчилася писати?

Здвигала раменами:

— Сама знаю!

— А це що буде?

— Рожа.

Баба знов починала охкати і перевертатися на печі.

— Стільки й знаєш: „рожа”. Тобі б мене, старої, попитати! То так люди кажуть: „рожа”. А справді — то сонце. Сонечко Боже. Напишеш сонце на писанці, то така тобі погода весь рік буде, що жито в хлопа виросте. А от тебе, Василю, і вчили — і не знав!

І знов Настя тими лагідними очима просила, щоб не сердився; баба старі вже...

— А це що буде?

— Хрестик.

Баба заглядала понад її плечі на роботу.

— А ти, Насте, добре вважай, коли хрест святий лишеш! Бо то від нечистої сили і всякого лиха...

І Настя клала рівнессенькі хрестики кругом, а він глядів, як їй на личко падали від вогню то відблиски, то тіні.

Ждали обое, аж баба міцно заснула, а тоді вона просила:

— А скажи ще, як буде на Великдень.

— Я ж тобі вже казав!

З-за вугла хати виривався вітер, аж тріщало десь гілля. Думав: друзі там у бункері, а він тут...

— То скажи ще! — усміхалася лукаво і мостилася вигідніше на лаві.

— Я прийду ще звечора і візьму тебе в ліс. Візьмемо писанки з собою.

Знов сміялася:

— А я ще щось знаю!

— А що?

— А не скажу!

— А коли я попрошу?

— Я бабу просила: баба вам паску спечуть! Велику - велику...

Було затишно в хаті.

— То й паску візьмемо. Добра твоя бабуня, Насте!

— А тоді що?

— Підемо в ліс. Там хлопці столи поставлять, смереччиною накриють...

— Чого ж смереччиною? Я полотна принесу!
— І буде так тихо. Ні одна гілка не ворухнеться.
А тоді нараз отець заспіває:
— Да воскреснет Бог і расточаться вразі Єго...
— Хто такий?
Добирав слів:
— Вороги Божі. Ті, що не по-правді живуть.
— Вони? — питала.
— В першу чергу вони!
— А ще?
— Що „ще“?
— Як ще будуть співати?
— Як іще заєт дим, да іще заєт... Розумієш?
Тоді зразу веселішала:
— Ой, Васильку, коли то вже? Якби вони так справді вже раз...
— Ще й таке колись буде!
— Яко іще заєт дим... — повторювала в задумі.
Вкладала писанки в чорну краску.
— А потім?
— Потім отець посвятить писанки, а ти кожному по одній піднесеш і скажеш: „Христос Воскрес“!
— А вони мені що?
— Вони тобі: „Воскресне Україна“.
— А я їм?
— „Воістину воскресне!“
— А потім?
— Станемо обоє перед отцем і отець скаже нам:

„Вінчається раба Божа Анастасія рабові Божому Василієві“...

Аж у долоні сплескувала:
— Ой, Васильку, ти так усе знаєш!
Писанки моргали на них всіма красками.
Тоді баба прокидалася і починала господарити по хаті:
— Оце, Василю, занеси паляниць тим своїм хлопцям. А з того зела треба відвар пити тому хворому, що у вас. Воно на всяку недугу поможе. А то хустина невістчина: це тій паннунці, що там із вами.
Сніг на дворі починав сіріти, коли відходив.
— Іди з Богом, сину, та й нашої хати не минай!

**

Довго шукав на згарищах, за обкоптілим коминном. Натрапив на бабу з розбитою головою і ніколи було й Отченашу змовити. І таки знайшов писанки поміж напівобгорілою одежею, що порозкидана із скрині. Побиті, порозливані. Ледве кілька шкаралупок підняв, бо був наказ перейти якнайшвидше на нові становища.

Кусок розбитого сонця, кілька хрестиків полонаних... Сховав за пазуху.

— Запізно прийшли!

Друзі мовчали, коли він із посинілими від болю устами волікся за ними. Часом тільки ніби ненароком оглядалися, щоб не відставав.

Приляг до насипу. Трава плакала рясною росою.

— Скільки в тебе землі, сину?...

Підняв очі вгору. Над цілим світом таке сумне небо...

— Що це він сказав був Насті, що вона так зраділа тоді?

Приклав знов ухо до землі. Чув, як гуде далеко і як наближається.

На рейках було б краще чути, тільки вилазити небезпечно.

Стелилася імла, а чорне гілля не хотіло потішати.

— Господи, сьогодні мав бути Великдень! — шепотів і був впевнений, що його ніхто не чує.

— Господи, Ти ж сьогодні воскреснеш!?

Стиснув міцніше протитанкову гранату в руці. Ще німецька. Чи добра ще? — майнула гадка.

— З чого це Настя так раділа тоді?

Оглянувся. Хлопці на місцях. Головне — здержати паровіз!

— Господи, Ти ж мусиш воскреснути!

Сірі мряки не могли повірити.

Приклав ухо: так - так - так... Ї - ха - ло, ї - ха - ло... В туман, у темряву, в сніги. Там люди!

— Господи, я знаю, що це сьогодні Ти...

На овиді заблиснули два ліхтарі і стовп диму вдарив у небо.

З чого це так раділа Настя?

Ї - ха - ло... Ліхтарі наближалися. Дим розходився поволі клубами, і чути було його їдкий запах.

Там люди вже покинули надію... Дим розходився поволі і поганив небо.

Тарахкотіло вже майже над ним. Зважив гранату в руці. І вже знав:

— Яко іще заєт дим!...

Розмахнувся і метнув.

**

З кожного вагону виходив один і підносив руки вгору. Кожний колихався так смішно в заграві горючого паровозу.

Біг із вагону до вагону. Заглядав в обличчя людей, такі безбарвні, такі несміливі...

— Насте, Насте!...

Піднялася з одного кутка. Простягнув руки, здійняв її з високого порога вагону. Поставив біля себе. Притулилася до нього і хлипала.

Вийняв з-за пазухи шкаралупи із сонцями і з хрестами. Простягнув їй на долоні:

— Настуню, Христос воскрес!

Глибоко підкружені очі усміхнулися:

— Воістину воскресне!

У зболіле небо вистрілив перший промінь сонця.

ПЕРЕМОГА

Стовбурі сосон червоніли у вечірньому сонці. Отець Столярський довго дивився за дівчатком, що стрибало поміж деревами, все далі й далі, аж поки не зникло за закрутом стежки.

Так задивився, що й не завважив, як до нього підійшов командир Чарнота.

— Щось цікавого побачили, отче?

— Для мене безумовно цікаве, — відповів, не відвертаючись. — Моя колишня учениця. Приготовила гурток своїх молодших подруг до святого Причастя і просила мене завтра їх запричастити. Я перепитував її катехизм. Кажу вам, хоч я було в школі роздавав найліпшим учням образочки при кінці року, але таки ні одне так не вміло! А вона почала мені рецитувати! Каже: весь час собі сама повторювала, коли корови пасла, фасолю лушила...

Урвав і не почув ні слова від Чарноти. Оглянувся. Так, Чарнота стояв за ним із лівою рукою на пов'язці, а розбита прикладом щока ще гірше розпухла від ранку.

Усмішкою перепросив за неважливість.

— А ви вже встали? Може було краще ще полежати...

— Я хотів поговорити з вами, отче.

Отець добре бачив, як важко було йому добувати кожне слово.

— Я саме й збирався йти відвідати вас. Та боявся, може ще втомлені.

Чарнота поглянув у землю.

— Мені нічого такого, отче... Я вже звик. Бій був такий, як і всі...

— Чував, чував!

— А знаєте, чому я рішився звести цей бій? Ми ж мали обійти село, щоб не розконспірувати частини...

— Цікаво мені!

— Бо я побачив, як бандити кололи ножами дитину: раз, другий, третій...

— Бачите, жертва вифлеємських немовлят — не була єдина!

Командир нахмурився.

— Це по - вашому, отче. А по - моему: ох, хрустіли ж їх черепи, коли я бив! Бив і чув, як воно, ще конаючи, скиглило в болоті!

Отець Столярський відступив на крок від кремезного парубка.

— Вони дорого заплатили, отче!

— Назначив вас Всевишній бути оборонцем покривджених, командире!

— Ой, отче, ви так вмієте говорити... А мені того мало!

— Чого?

— Того, що вони такого-о нароблять, а я візьму і їх так само... Так, як тоді, коли порізали мені моїх двох гуцуликів. На стійці. Вдруге таких хлопців я вже не матиму! Та вони щовечора після спільної молитви ще клякали в землянці та молилися, як неня навчила... А тоді чи заснули там на стійці, чи щось таке. Я ж їм казав уважати!

Очі засклилися, і він поспішно відвернувся.

— Пам'ятаю, командире! — Отець говорив так м'яко, як лиш міг. — Я згадую їх і до сьогодні в своїх молитвах!

— А я, отче, оцею-о рукою сам задусив за них трьох емведистів! І не помагає! — хотів махнути хворою рукою і аж зашипів із болю.

— Командире, у вас ще гарячка, не слід тепер роздумувати! Ви тепер розхвильовані, а в таку пору нечистий може вам підшепнути хто-зна що.

— Коли мені так важко, прошу отця... — і оглянувся, чи хто не чує. — Так важко... Вже не від сьогодні, віддавна. Але сьогодні щось таке з мною поробилося, що не можу собі місця знайти...

— Так говоріть, може я своїм убогим розумом якось допоможу вам...

Сонце гасло поволі поміж соснами.

— Бо воно так завжди, прошу отця! Що вони скривдять наших, а я їм за те... І так увесь час. І чи

це колись скінчиться? Чи ні?

— Бог милосердний: колись прийде кінець і цьому лихоліттю!

— Коли ж воно щось не так: я зібрав хлопців із нашого села... і з сусідніх пішли. Всі пішли. Дівчата прикрашували нам шапки квітками. Я казав хлопцям: — Йдемо по перемогу, друзі! — і вони йшли за мною цілими днями і цілими ночами. А в боях із них точилася кров... А стрийни Дмитро, коли я знайшов його вбитого на узліссі, мав ще напів - відкриті очі... Дивився на мене... Всі дивилися на мене: Коли буде перемога?

Отець здригнувся.

— Так питали вас, командире?

— Ні, не питали, але я знаю. Вони всі казали собі: „Наш командир усіх переможе! А я їх воджу і воджу, і що трохи пошарпаю червоних, то їх усе більше й більше нових надходить...”

— А ви хотіли б цілковитої перемоги?...

— О, так саме, як отець сказали! Я мушу, я їм обіцяв! — загарячився. А з розпухлих уст воно вийшло таке шепеляве, що отець ледве зрозумів.

— А може — і непомітно усміхнувся кутиком уст, — а може ви не так розумієте перемогу, як можна б зрозуміти?

— Як же її розуміти, отче? То вас на те вчили в Римі, а мене мама мусіли були забрати на переднівку з гімназії, коли батька завезли до Берези.

Отець усміхнувся примирливо.

— Може справді й не варто над цим розважати! Краще, якщо зможете, ходіть завтра зо мною до шіпчини під лісом на Службу Божу. Мушу ж завтра запричастити тих дівчаток.

— Друже командире, кур'єр із району! — вибіг просто на них молодий повстанець у полотнянці та в поліційній мазепинці.

— Іду! — різко й певно.

Отець знов лишився в сутінку. Довго глядів, як Чарнота через силу простувався на ходу і як вдівлявся в нього хлопець.

**

Довкруги виприскували яснозелені гони з яличок.

— Та-ак, командире! Вже всі висповідані, тепер починаємо Службу Божу. Бачите, ці білі хустини на головах, це їх власна вигадка. Дуже турбувалися бідні, що нічого кращого не змогли одягнути... Ні, будь ласка, не подавайте мені риз. Я сам. Вважайте на вашу руку! Одне лиш, не гнівайтесь, якби так могли ви відкласти пістолю. То ж будете служити до Служби Божої...

Чарнота поклав здорову руку на кобурі пістолі:

— Неможливо, отче! Я ж відповідаю за вашу безпеку, а терен... самі знаєте!

— Що ж я пораджу? Хай буде й так. Ось молитовник. Прошу починати звідсіля. Ходіть ближче діточки!

— Благословенно Царство Отца і Сина...

**

Ліс був чистенько вимитий у світлі ранку, і дитячі молитви допомагали старечим отця Столярського підноситися все вище та вище.

Білі хустини вже клячали рядком перед ним...

— І лобзанія Тебі не дам, як Юда, но яко разбойник...

А тоді над дитячими голівками виростили три цівки наганів, а над ними шапки в червоних обвідках.

Мов чужими устами продовжував:

— Сповідуюся Тебі: — Пом'яни мя, Господи...

У голові щось кричало: — Чарнота зараз вистрілить! Господи, присутній тут! Я ж узяв його, щоб рятувати...

— Пом'яни м'я, Владико, егда прийдеш...

На крайчику свідомости замайоріло: А коли ні, це ж життя дітей! Він, отець Столярський, привів їх сюди!

Холодно гляділи на нього три цівки.

— Чому ж ніхто не стріляє?

І нараз щось, як надія, стрепенулося.

— Причащається раба Божа... Параскевія...

За його плечима щось важке гупнуло на спорохнявілу долівку.

— ...Ксенія... Ольга...

— Боже, а може ще хоч запричасту їх?

— ...Анна... Пелагія... Вже!

Випростувався .

— Се прикоснуся устам вашим... — І аж тоді його голос заломився: большевики стояли навко-

лішках поміж дітьми, самі безпорадні, як діти.

— Батюшка, разрешіте нас тоже запричастіться!

Із кутка одного ока спливала сльоза.

Десь високо розспівалася пташка, і неземно розцвіли білі хустини.

Отець притулив чашу до грудей і повторив таке добре знане:

— Ходіть за мною!

Отець Столярський сидів на пеньку, а три полонені біля його ніг на землі. Чарнота бачив здалека, як сріблилося його волосся і як слухали його:

— „Блаженні миротворці, бо вони синами Божи-ми назвуться”...

— Отче, можна з вами...?

Привітав командира добродушною усмішкою.

— Але ж прошу дуже!

Відійшли вбік.

— Командире, ви не стріляли?

Спустив очі і мовчав. Тоді отець осмілів:

— Вам випала пістоля з руки?

Обкинув вдячним поглядом старенького. А тоді стужів і випрямився:

— Отче, я не раз брав більше в полон!!!

Сам отець немов зрадів тим:

— Безумовно!

— Але... але я вдруге їм не подарую!

Отець поклав руку йому на рамя:

— І не треба, командире! Йшлося лиш про цей один раз!

Кругом шуміли дерева про невловленне...

З М І С Т

У темряві	—	—	—	—	—	—	—	7
Дзвони	—	—	—	—	—	—	—	14
Пісні	—	—	—	—	—	—	—	22
Вірші	—	—	—	—	—	—	—	33
Відпочинок	—	—	—	—	—	—	—	43
Командир	—	—	—	—	—	—	—	53
Долото	—	—	—	—	—	—	—	67
Перемога	—	—	—	—	—	—	—	88

